

ТИМКОВА Т. М.

Київський національний лінгвістичний університет

ЛЕКСИЧНІ ОДИНИЦІ, ЩО РЕПРЕЗЕНТУЮТЬ МАКРОКОНЦЕПТ АТМОСФЕРНІ ЯВИЩА У АНАТОЛІЙСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У статті йдеться про особливості турецьких лексичних одиниць що репрезентують макроконцепт *атмосферні явища*, а саме такі лексичні одиниці як *дощ*, *сніг*, *хмара*, *крига* у північно-східній, південно-східній, південно західній, східній та центральній частині Туреччини.

Ключові слова: діалект, говір, наріччя, діалектна мова, діалектний поділ.

В статье идет речь об особенностях турецких лексических единиц, репрезентирующих макроконцепт *атмосферные явления*, а именно такие лексические единицы как дождь, снег, туча, лёд в северо-восточной, юго-восточной, юго-западной и центральной части Турции.

Ключевые слова: диалект, говор, наречие, диалектный язык, диалектное деление.

The article deals with the peculiarities of Turkish lexical units which represent macroconcept *weather phenomena* including rain, snow, cloud, ice at the North East, South East, South West, West and the Centre of Turkey.

Key Words: dialect, dialect language, dialect division/

В сучасних дослідженнях в області когнітивної лінгвістики багато уваги приділяється проблемам дослідження концептів. Думка про своєрідність концептуалізації світу в різних мовах сягає ще праць Вільгельма фон Гумбольдта. Дослідники вважають, що й у рамках однієї мови концептуалізація різних фрагментів дійсності є досить нерівномірною, тобто це є характерним також і для діалектної мови.

Метою даного дослідження є виявлення специфічних особливостей лексичних одиниць що репрезентують макроконцепт атмосферні явища у турецьких діалектах. Актуальність статті пов'язана з необхідністю більш глибокого ознайомлення вітчизняних тюркологів-мовознавців з формами назв атмосферних явищ притаманних діалектним зонам Турецької Республіки. Предметом дослідження є анатолійські діалекти турецької мови, а його об'єктом – лексичні одиниці що репрезентують макроконцепт *атмосферні явища*, а саме *дощ*, *сніг*, *вітер*, *хмари* та *крига* на матеріалі фольклорних публікацій журналу *Folklor Postası Dergisi* [1: 2; 17], які розкривають різні стани згаданих явищ природи, а також на матеріалі Словника діалектів турецької мови [1]. Наукова новизна дослідження полягає у відсутності фундаментальних досліджень даної лексики у сучасному мовознавстві.

Лексика що позначає атмосферні явища у анатолійських діалектах,

являє собою багатий спеціалізований пласт словникового складу турецької мови. Територіальний діалект — різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість і який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної і духовної культури, історично-культурних традицій, самосвідомості [4, 210]. Діалект територіальний ототожнюють з *говором*. Сукупність структурно близьких діалектів утворює *наріччя*, сукупність усіх наріч — *діалектну мову*, що є однією з двох основних форм (поряд з літературною мовою) існування національної мови. У турецькій мові чіткої дефініції діалект-говір-говірка не існує, тому ми досліджуємо це поняття більш загально. У діалектичному відношенні в Туреччині виділяється зона на сході і особливо на північному сході Анатолії. На цій території мова має схожі риси з азербайджанською мовою; діалекти решти територій Анатолії і східної Фракії, а також турецькі діалекти в інших країнах розрізняються незначною мірою.

Діалектний поділ сучасної турецької мови базується на виділенні наступних територіальних зон: 1) північно-східної (від Самсуна з зональними центрами Орду, Гіресун, Трабзон, Різе); 2) східної (Ерзурум, Елязіг, Карс); 3) південно-східної — по лінії Газіантеп — Адана — Наталія; 4) південно-західної в межах Ізмір — Маніса — Айдин — Денізлі — Мугла; 5) середньо анатолійської у межах Афон — Анкара — Сівас — Мерсін — Конья; 6) район Кастамону — Зонгулдак — Бартин — Чанкири [5, 394]. Ці зони об'єднуються загальною назвою «анатолійські говори» та протиставляються європейським (балкано-турецьким, румелійським говорам) з їх поділом на східну (фракійську) та західну (афйонську) групи, з яких перша частково (з говорами Едірне) представлена у межах турецького мовного стандарту.

Найбільш відомим дослідником турецьких діалектів є Лейла Карахан [6], вона розподіляє діалекти турецької мови на три групи: 1) східна анатолійська група; 2) північно-східна анатолійська група; 3) західна анатолійська група.

На анатолійському півострові, який є найбільшим місцем постійного помешкання турків, які потрапили туди через північ та південь від Каспійського моря, є місця, які носять назви 19-ти з 24-ох огузьких племен. Серед них у межах цього регіону виділяють субетнічну групу, до якої історично входили хазари, авари, сувари, борчали, кипчаки та карапахахи. Надалі ми розглянемо назви атмосферних явищ, що побутували у тюркських племенах, поза межами означеного союзу. У областях, де поряд

звучала анатолійська турецька і азербайджанська тюркська, зародилося багато власне тюркських слів, які з часом потрапили у турецьку мову.

Назви вітру. Власне перське слово «*rüzgar*» – «вітер» у районі Ерзуруму замінюють на «*ülüz ger*», або ж використовують турецьке «*yél*» з дев'ятою голосною /ê/, яка у турецькому алфавіті займала проміжну позицію між /a/ та /e/. У цій місцевості трапляються і різноманітні похідні вирази: *yel esmesi* – «подих вітру»; *yel oynaması* – «порив вітру, що змушує хитатися гілки дерев при стоячому повітрі»; *yel oynağı* – «провітрюваність кімнат та житлових приміщень». Універсальним словом «*yel*» також називають період, коли немає снігу, або види суворого вітру, що панує у місцях, які засніжило нещодавно. Назви вітру, які використовуються у Анатолії та найчастіше зустрічаються у віршах, є наступними: *Esinti* (*подих вітру*): - селище Артвін – легенький вітерець, характерний усім порам року. Влітку він змушує листя на деревах дещо похитуватися, не зачіпаючи при цьому гілок. Взимку, коли падає сніг, його намітає тонким шаром, проте, такий вітер не слід плутати з легким приємним вітерцем, що носить назву «*nesin*». *Tan yeli* (*вранішній вітер*): легенький вітерець, що дме на світанку. Народні поети – ашики, отримували вісточки від своїх коханих з цим вітром і за допомогою нього ж передавали привіт. *Kara-yel* (*чорний вітер*): потужний вітер, після появи якого разом з чорними хмарами починає йти дощ. *Dağ-yeli* (*гірський вітер*): – Бурса, Кастамону, Самсун – потужний вітер, що дме з гір. Часто виникає навесні, тягне за собою опади і змушує людину мерзнути. *Kaba-yel* (*грубий вітер*): теплий вітер, що дме з півдня і влітку перетворюється на спекотний потік повітря. Його ще називають “*güney-yeli*” або “*kible-yeli*” (*південний вітер*). На початку весни він швидко розтоплює сніг. *Çalgin*: Газіантеп, Конья, Анталія, Ефірне – дме з півдня і південного сходу, висушує вологі землі і знижує вологість загалом. Має негативний вплив на посушливі місця, знищує посіви, які називають “*yel-çalgin*” (*висушені вітром*). *Sam-yeli* (*самум*): спекотний та іноді задушливий вітер, що дме з півдня. У невеликих кількостях позитивно впливає на посіви і допомагає їм рости, якщо ж він виникає часто, то стає причиною посухи. *Boğamak*: дме по колу, закручуючись у формі циліндру та піднімаючи пил і сніг взимку. Може бути настільки потужним, що заважає людині дихати. Влітку є провісником граду. Інколи здіймається у повітря як мінарет і піднімає угору різне сміття та дрібних тварин, кидаючи їх потім деінде. *Sazak*: (Бурса, Чорум, Карс, Тунджелі, Сівас, Кайзері, Адана, Нігде, Невшехір) дуже сухий вітер, який виникає взимку і ранньою весною під час сильних

морозів, б'є по обличчю людини батогами; він обпікає обличчя, після чого на таких обгорілих місцях утворюється засмагла шкіра, що згодом злазить. *Tipi (вихола)*: виникає рідко і лише зимою, утворює снігові замети і через свою потужність заважає людині дихати. За народним календарем у дні, коли вона виникає, не виходять на роботу та не вирушають у подорож. Ті рідкі дні, коли буря особливо сувора, носять особливі назви: *Nahir-Koğan, Kürd-oğlu, Koca-karı, Cemile (cemre)*. *Boran (буран)*: (Испарта, Болу, Самсун, Амасья, Бітліс, Ван, Конья, Адана) так називається снігова буря, що дуже сильно дме і змішує сніг, який лежить і падає. Заважає дихати перехожим, змушує їх мерзнути. Найчастіше у такому випадку кажуть «*Kar-Boran*». У стамбульському діалекті це слово, яке звучить як «*bora*», використовують для позначення тайфуну, який інколи виникає влітку.

Назви хмар. *Yuğ*: (Афйон, Бурдур, Денізлі, Баликесір, Кютах'я, Кастамону, Амасья, Діярбакир, Урфа, Сівас, Ніпде) туман, що піднімається з землі після дощу. *Duman (туман)*: (Карс, Мараш, Гюмюшхане, Сівас) густий туман кольору неба чи землі, помітний у підніжжі гір. *Pus (легкий туман, димка)*: (Малатья) туман, який виникає у долині під горами, настільки густий, що не дозволяє бачити на відстані 40 кроків. *Çen, cenğ*: (Малатья) густий і темний туман, він не зволожує повітря та не залишає роси. *Bugün çok çen var*. – «Сьогодні сильний туман». *Çisgin, çizgin*: (Чанаккале, Стамбул, Гіресун, Артвін, Адана) виникає вранці і після себе залишає росу. *Sibir çizgin*: так називають дуже густий та вологий туман, через який зовсім нічого не видно. Він виникає у височинах в осінній період і опускається до підніжжя гір. *Ak-bulut (біла хмара)*: туман, який помічають влітку на півночі на вершині гір, він стає причиною граду. *Kara-bulut (чорна хмара)*: з'являється влітку на півдні. *Kızıl-bulut (червона хмара)*: їх помітно влітку ввечері, коли сідає сонце; це означає, що наступний день буде без опадів. Якщо ж такі хмари спостерігаються вранці, вважають, що цього дня буде дощ. Коли такі хмари з'являються після дощу, ймовірно, що він більше не повториться. *Sarı-bulut (жовта хмара)*: рухливі хмари, які видніються влітку у попелясто-жовтому кольорі та перетворюються згодом у червоні або чорні. *Gök bulut (небесні хмари)*: хмари блакитного кольору, що з'являються у великій кількості, та які неможливо спостерігати взимку.

Розглянувши такі назви вітру і хмар, хочемо звернути увагу ще на декілька лексичних одиниць, які позначають атмосферні явища у анатолії: *Ayaz (ясна зимова погода, сильний мороз)*: (Ерзурум) так називають зовсім безхмарну погоду. Якщо це зимовий період, то надворі панує сухий та

дикий холод, що перетворює одяг у «залізо». *Ayam*: (Ерзурум, Адана, Бурдур, Артвін, Карс) не зовсім ясна погода, але без ознак опадів. Деколи слово «*ayam*» вживають для позначення усіх станів погоди. *Yumuk*: (Кастамону, Амасья, Газіантеп, Анкара, Адана) так кажуть, коли надворі похмуро і немає сонця; у таку погоду частіше всього виникає димка чи туман.

Назви дощу. *Çiçe*: (моква, роса) – (Йозгат, Кайзері, Сівас, Ерзінджан, Карс, Артвін) маленькі водяні краплі, росиця, нічна волога, яка утворюється після випадання вологи вночі на траву. У турецькій мові від цього слова походить слово, що означає «дрібний дощ» (*çisgin* або *çisgin duman*). *Çiçeleme*: (мжичка) – дрібний дощ, що хвилями або шарами випадає у хмарну або мало хмарну погоду (про такий дощ говорять, що він «мрячить, мжичить»). *Sepeleme*, *Karışgar*: (мряка) – дрібний та рідкий дощ навесні (наприклад, у квітні). У поселенні Чилгир його називають «*Karışgar*». *Sulu yağmur*: (злива, проливень, ситний дощ) – у дуже хмарну погоду такий дощ випадає великими краплями. «проливень» завжди падає рясно, тому вважається благодатним та врожайним. *Kurt – doğdu*: (досл. «Вовк народився» – «грибний дощ», «відьмин дощ», «сліпий дощ») – у деяких селах так називають дощ, який падає коли світить сонце. У деяких селах такий дощ також називають '*tilki yağmuru*' – «лисячий дощ». *Çoğun* (*çavgun*): (хвища) – сильний та рясний дощ у гірській місцевості, що січе прямо в обличчя та супроводжується сильним вітром. Навесні хвища випадає біля підніжжя гір у вигляді звичайного дощу, а на вершинах – у вигляді замерзлих часточок, схожих на посічену пшеницю, які впереміш із снігом можуть лежати там від декількох годин до цілої ночі. *Kurt Yarması*: («Вовча січка») – дощ, який влітку падає з білих хмар у вигляді крапель, розміром з пшеничну крупу. Він схожий на «дрібний сніг», що навесні проглядається у нижніх шарах снігових заметів і лежить відокремлено. За великих опадів лишається на поверхні білим шаром, який відразу ж тане, коли погода розвиднюється. (У регіонах міст Карс та Ерзурум словом '*yarma*' – «січка» – називають страву, яку готують з грубо меленої пшениці (іноді ячменю), додають до юшки (супу) чи каші та їдять із великою кількістю масла та молока. У курдів «січкою» називають крижаний дощ). *Khişır* (*khişırık*, *khişur*): – маленький град, розміром із сочевицю, що зазвичай випадає вслід за звичайним градом. (Свою назву «*Khişır*» отримав від звуконаслідування шурхоту, який створюється, коли наступаєш на землю, вкриту такими опадами). *Kırma*: (досл. «подріблене зерно») – більші за *Khişır*, розміром із половину горіха уламки та половинки граду,

які не завдають шкоди посівам при випаданні. У регіоні Песін (Міджінгерт) його називають «*khulorik*». *Sigelem*: невеличкий (розміром із горіх) град, який може завдати шкоди посівам. Відразу ж після нього часто випадає справжній град. Його називають '*ufak dolu*' «маленький град». *Dolu*: (град) – (Шанлиурфа) опади у формі заморожених кульок, розміром більші від горіху чи фундуку (майже як грецький горіх), які раптово випадають з білих хмар із характерним відскоком від поверхні та знищують посіви. Втім, коли посіви молоді, то град завдає меншої шкоди, а у деяких видів злакових навіть утворюються бокові стебла, що може бути корисним. *Dana kiran*: (досл. «Вбивця телят»). З назви зрозуміло, що цей вид граду, величиною з куряче яйце, б'є із такою силою, що може вбити молодих телят чи ягнят. Зазвичай, такі шматки криги мають гострі краї, після випадання такого граду піднімаються паводки.

Назви снігу. Залежать від виду, до якого вони належать: а) сніг, що падає; б) сніг, що лежить. Тож згідно з такою класифікацією можна перерахувати наступні види снігу:

а) назви снігу, що падає: *Tozak*: («Сніговий порошок») (Спарта, Кютах'я, Ескішехір, Самсун, Гіресун, Бітліс, Ніпде). Так називають перший сніг, який випадає наприкінці осені. Менший за муку грубого помелу, легкий та сріблястий. Оскільки він схожий на порошок, звідси і назва. Коли падає такий сніг, це називається '*tozatlama*' – «пороша». За сухої холодної погоди такого снігу випадає мало. *Sepken*: (сльота) – (Ізмір, Ескішехір, Сакар'я, Чорум, Мараш) колючий сніг із дощем, який випадає у холодну погоду. *İnce kar*: (досл. «дрібний сніг») - дрібний сніг (схожий на пісок), який падає в снігову бурю. *Kuşbaşı*: (досл. «пташина голова») - сніг, що випадає ближче до весни після потепління. М'який та лапатий, він осідає на землю важко, ніби метелик, і падає дуже поволі. (Оскільки він буває величиною із пташину голову, звідси і назва). *Lapa*: досл. «в'язка каша»; більш дрібний ніж «пташина голова» м'який сніг, що важко падає за помірних температур (коли випадає лапа, погода не може бути холодною). *Şolapa*: (Ерзурум, Ван) великий та м'який сніг, який буває ближче до весни і, випавши, одразу починає танути. *Sulu kar*: (досл. сніг із водою) можна побачити навесні; випадає разом із дощем, у тіні сніг вкриває землю кіркою, а під сонцем він, ледь упавши, перетворюється на дощ. *Sarı kar*: (жовтий сніг) – інколи випадає жовтуватий сніг, який дещо відрізняється від старого жовтого снігу, що давно лежить (зазвичай брудного). Зимою 1935 року такий сніг бачили у Карсі, у газетах його називали '*kırmızı kar*' – «червоний сніг». Вважають, що падає він на нещастя і приносить війну,

землетрус або інші катастрофи.

б) назви снігу, що лежить: *Derin kar*: (глибокий сніг) – сніг, шар якого глибший за чотири пальці. За глибокого снігу раніше підводи заміняли на сани. Його також називали ‘*kalın kar*’ – «товстий сніг». *Şepe*: (Кастамону, Бітліс, Ван, Карс) сніг, який випав під час снігової бурі і затвердів. У западинах він лежить товстим шаром, а на пологих місцях його майже не видно. *Gırç*: так називається твердий, мов горіхова шкаралупа, шар снігу, товщиною у два чи більше пальці. Часто зустрічається ближче до весни. Утворюється, коли вдень шар снігу починає танути, а вночі знову приморожується. *Kürtük*: (наст) – (Сіноп, Ескішехір, Самсун, Амасья, Орду, Сівас, Йозгат, Киршехір, Ніпде) шар снігу, висотою по коліна чи більше, який настільки твердий, що ні людина, ні кінь не потопають у ньому; його можна відривати шматками, немов кригу. *Çığ*: (снігова лавина) це шар снігу, який нагромаджується у вигинах рік під час снігових заметів. Коли навесні сніг починає танути, а через те, що нижній шар такого снігу пустий, він починає сходити. *Tar, Yırğış*: (Ван) дорога, сніг на якій застиг та утрамбувався, оскільки нею часто їздили сани чи ходили звірі. Таку утрамбовану дорогу у Туреччині ще називають «*dögenek-kar*». *Batak kar*: (грузлий сніг) – шар снігу, що починає танути відразу після потепління і лежить по обидва боки від снігу «*Tar*»; його ще називають ‘*ernik kar*’ – «снігом, що тане». *Batlak, Liğlığalık*: («трясовина») – шар снігу, що лежить у западинах, дуже глибокий (іноді з людський зріст), під яким під час танення навесні починають збиратись води. *Buncuk-kar*: (досл. «снігове намисто», «сніг-намистина») – сніг, який ранньою весною після початку танення, або коли випаде дощ, заморожується у грудки, які нагадують намистинки. *Kurtlu kar*: (досл. «сніг із черв’яками»). Так називають прошарок снігу, що лежить близько до землі та в якому при потеплінні знаходять комах, схожих на чорних мурах. *Karlak*: товстий шар снігу у місцині Кузай, біля підніжжя скель, де не видно сонця; може залежуватись до травня місяця. *Kar keseği*: (досл. снігова глиба) – застигла, як камінь, частина снігу, що може зустрічатись на дорозі і бути причиною травм лижників та навіть аварій (снігова глиба може причаїтись серед пухкого м’якого снігу і тому бути небезпечною). *Kar topağı*: (снігова грудка) – сніг, який було насипано під час завірюхи або накидано людьми чи тваринами, що згодом підморозився та затвердів.

Назви криги. *Kırav-kırağı*: («Іній-тріскун») – замерзла снігова крупа, яку можна побачити навесні, коли щось вкривається інеєм, його поверхня студеніє і з’являються смужки, ніби на поверхні битого скла. *Püsküllü*:

(бахрома). (Сівас) Взимку, після того, як сходить туман, на гілках дерев та траві з'являється іній, у вигляді бахроми, у місцях, що називаються «літніми» пасовищами для овець. *Sırsır*: так називається легкий та тендітний лід, схожий на тонку плівку, який з'являється на поверхні води навесні чи восени. *İnce buz*: (тонкий лід) – напівлегкий лід, товщина якого може сягати двох пальців. *Don, Dong*: («морозець»). Навесні та восени вода у річках і озерах не замерзає, а вночі, особливо на міліні, студеніє від холоду і стає твердою, мов камінь. *Toj, Toç*: (налідь) Коли у невеличких водоймах з'являється тонкий лід, у вузьких місцях утворюються пухирці. Потім зверху прибуває вода, а крига іде вниз, де нашаровується на іншу кригу і перетворюється на справжню скелю. Вона може бути перешкодою річкової течії, яка через неї навіть може змінюватись. *Buz – Çimi*: (шульга) крига, яка лишається на дні річки, під кригою «*toç*». Там вона поступово починає відходити та піднімається на поверхню. *Kaba buz*: (досл. «груба крига») – шар товстого льоду, який з'являється на поверхні річок та озер, по якому можуть ходити люди (завдяки цьому, у одному із районів Карсу взимку по кризі річок та по озеру Чилдир проїжджають підводи і навіть проходить худоба. Втім, такий шлях є небезпечним після потепління).

Дані назви лексичних одиниць, що репрезентують макроконцепт *атмосферні явища* є специфічними для турецької мови, але важливим є те що вони мають відповідники в українській мові на відміну від інших тюркських мов. Їх кількість та особливості зосередження на певних територіях пов'язані із кліматичними особливостями Туреччини. У центральній Туреччині клімат континентальний з холодними сніжними зимами та спекою влітку; саме у цьому регіоні спостерігається найбільша кількість назв снігу, чого не можна сказати про інші частини країни. На західному і південному побережжі країни майже весь час тепло – тут панує субтропічний, середземноморський клімат; на північному узбережжі країни морський клімат вологий і помірний.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Folklor Postası Dergisi*. Sayı 16, Cilt II. Mayıs, 1946.
2. *Folklor Postası Dergisi*. Sayı 17, Cilt II. Haziran, 1946.
3. *Türkiye Türkçesi Ağzlar Sözlüğü* [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словника: <http://tdkterim.gov.tr/ttas/>.
4. Гриценко П. Ю. Діалектологія / Павло Юхивоич Гриценко// Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії. – К.: Довіра, 2005. – С. 216–242.
5. *Языки мира*. Тюркские языки. Ин-т. языкознания РАН. Изд. дом Кыргызстан.: 1996. – 543 с.